

УДК 801.316.4

Попович Р.Г., к.філол.н., доцент, Тимошук І.О., доцент (Національний університет водного господарства та природокористування, м. Рівне)

ФУНКЦІОНАЛЬНІ ОСОБЛИВОСТІ ТЕРМІНА

Аналізуються функціональні особливості терміна як з точки зору виконання ним основних мовних функцій, так і з точки зору взаємозв'язку термінологічної номінації з науковою комунікацією.

Ключові слова: термін, функція, термінологічна номінація, наукова комунікація.

Functional peculiarities are analyzed of the term both from the point of view of its performing basic language functions and from the point of view of terminological nomination interrelationship with scientific communication.

Keywords: term, function, terminological nomination, scientific communication.

Анализируются функциональные особенности термина как с точки зрения выполнения им основных языковых функций, так и с точки зрения взаимосвязи терминологической номинации с научной коммуникацией.

Ключевые слова: термин, функция, терминологическая номинация, научная коммуникация.

Загальна переорієнтація сучасного мовознавства із вивчення внутрішніх законів будови мови до характеристики її функціональних аспектів стосується також дослідження термінологічних одиниць. Функціональні особливості терміна можуть бути розглянуті в багатьох аспектах, в тому числі як з точки зору виконання ним основних мовних функцій, так і в аспекті номінації, тобто виконання терміном його номінативної функції та взаємозв'язку термінологічної номінації з науковою комунікацією. Тому метою нашої роботи є систематизація та аналіз існуючих точок зору стосовно цих питань та пропозиція (виходячи із проведеного аналізу та із власного досвіду термінологічних досліджень) можливих підходів до розгляду цієї проблеми.

При вирішенні питань, що стосуються лінгвістичного статусу терміна та його специфіки, в сучасному термінознавстві виділяється декілька точок зору, які, в основному, пов'язані з переважанням “нормативного” чи “дескриптивного” підходу до вивчення терміна [1, С. 87].

Термінологічна школа Д.С. Лотте, а також деякі інші вчені (О.С. Ахманова, А.С. Герд, А.В. Суперанська, О.Н.Толкіна та ін.) визнають притаманність термінам особливих властивостей, що протиставляють їх іншим лексичним одиницям. Такими властивостями, а скоріше, вимогами до терміна, виступа-

ють: однозначність, системність, відсутність синонімії, короткість, точність та ін.

Проте у багатьох дослідженнях конкретних терміносистем переконливо доводиться, що ці властивості терміна існують лише як провідна тенденція в мові науки і, по суті, ніколи не реалізуються повністю.

Прихильники іншої точки зору вбачають специфіку терміна не у сфері його властивостей, а у сфері його функцій (Г.О. Винокур, В.Г. Гак, Б.Н. Головін, Р.Г. Піотровський та ін.). Вони вважають, що термін – це не особливе слово, а лише слово у особливій функції, якою для науково-технічного терміна вважається функція найменування поняття. Проте відомо, що номінативна функція є загальною для усіх слів, а не тільки термінів. Що ж стосується вказівки на зв'язок терміна з поняттям, то в мові всі предмети, їх зв'язки та відношення існують у вигляді понять, що фіксуються дискретними чи глобальними мовними засобами [2, С. 13]. Тому більш виправданим видається у даному випадку вказівка на співвіднесеність терміна зі спеціальним (науковим) поняттям, на відміну від побутового, що відповідає загальноновживаному слову і, внаслідок цього, – вираження терміном наукового або термінологічного (професійного) значення [3, С. 364].

Деякі дослідники вважають, що термін виконує лише дефінітивну функцію, виступаючи засобом найменування логічних дефініцій (В.В. Виноградов, А.С. Герд, А.А. Уфімцева) чи номінативно-дефінітивну (А.А. Реформатський, В.П. Даниленко). Стосовно цього, справедливим можна вважати зауваження, що дефінітивну функцію не можна визначати за властивість термінологічних одиниць. Термін не визначає і не може визначати поняття, оскільки це завдання виконують логічні дефініції [1, С. 90-91].

Очевидно, не слід протиставляти терміни та загальноновживані слова за наявністю чи відсутністю у них тих чи інших функцій: для терміна характерні всі основні функції слова: номінативна, сигніфікативна, прагматична, комунікативна, хоча всі вони виконуються термінологічними одиницями специфічно. Ця специфіка зумовлена, насамперед, особливою комунікативною сутністю терміна.

Підкреслюючи своєрідність комунікативної функції термінологічних одиниць, В.М. Лейчик зауважує, що вона по відношенню до терміна “може бути інакше названа інформаційною” [1, С. 91]. Проте відомо, що будь-яка комунікація являє собою акт спілкування за допомогою знаків та має на меті передачу інформації (незалежно від засобів та способів реалізації цього завдання). Специфіка ж комунікативного призначення терміна полягає в передачі ним не будь-якої, а наукової інформації. Виходячи з цього, вважаємо, що особливу комунікативну функцію терміна доцільніше визначити як “науково-інформаційну”.

Характер номінації, її семантичний тип, об'єм інформації про відповідний об'єкт безпосередньо залежать від комунікативного призначення, від тієї фу-

нкції, яку виконує номінативна одиниця [4, С. 304]. Термін у цьому плані не є винятком, оскільки комунікативна функція детермінує використання мови у всіх сферах її функціонування як засобу всіх типів спілкування. Тому всі специфічні ознаки терміна в його функціональній, семантичній та формальній структурах є похідними від специфіки його комунікативної функції. Оскільки завданням науково-професійної комунікації є точний, недвозначний, систематизований виклад наукової інформації, це визначає точність, однозначність, системність та інші властивості термінологічних одиниць. Крім того, особливості функціонування словесного знаку в умовах наукової комунікації визначають семіотичну структуру терміна, оскільки залежно від мети та умов спілкування одні аспекти мовного знаку (парадигматичні і синтагматичні) висувуються наперед, а інші відступають на задній план [5, С. 28].

У зв'язку з цим закономірною видається спроба дослідників зв'язати специфіку термінологічних одиниць зі сферою функціонування.

У зарубіжній лінгвістиці термін не рідко розглядається як різновид наукового символу чи формули, що відносяться до штучних мов. Для нього приписуються властивості “абсолютного значення” та вираження немовного мислення, а спеціальну термінологію розглядають як сукупність слів, що не входять у загальноживану мову. Проте, застосовуючи системно-функціональний підхід до терміна, Р.Г. Піотровський робить висновок, що терміном може стати будь-яке слово чи словосполучення, якщо його значення включається у певну, чітко визначену систему понять, що відносяться до певної предметної області, яка відображає певну ділянку об'єктивної дійсності [5, С. 29].

Більшість представників сучасного термінознавства вважають за можливе виявлення специфічних рис термінологічної лексики лише у тому природному середовищі, де вона застосовується у її прямому призначенні. Цим середовищем для термінології є самостійний функціональний різновид загальнолітературної мови – “мова науки”. Такий підхід дозволяє виявити специфіку терміна за декількома напрямками: семіотичним (тенденція до симетричного співвідношення знака та означуваного об'єкта), функціональним (специфічність виконання терміном його функцій), семантичним (найменування лише спеціальних понять), словотвірним (вироблення спеціалізованих регулярних моделей) [6, С. 208].

З точки зору функціонального підходу до терміна цікавим є віднесення терміна до мов для спеціальних цілей (А.В. Суперанська, В.М. Лейчик, В.В. Акуленко). Це дозволяє не тільки визначити специфічні властивості термінологічної лексики, а й встановити причини цієї специфіки, зумовлені особливостями “спеціальних мов”. До таких особливостей відносять:

- 1) вторинний характер мов для спеціальних цілей (лексична одиниця загальноживаної мови виступає “субстратом” терміна);
- 2) обмежена спеціальною областю сфера функціонування;
- 3) присутність свідомого моменту у їх формуванні;

4) наявність елементів штучності [1, С. 92].

Враховуючи викладені точки зору щодо специфіки термінологічних одиниць, можна запропонувати таке визначення терміна: “Термін – це основна одиниця мови науки (слово чи словосполучення), яка виражає та формує спеціальне (наукове) поняття та використовується в процесі пізнання та іменування спеціальних об’єктів з метою науково-професійної комунікації”. Таке визначення акцентує увагу на сфері функціонування терміна та на особливостях виконання ним різних функцій (номінативної, сигніфікативної, гносеологічної, комунікативної). Воно відповідає також сучасним напрямкам лінгвістичних студій, для яких характерними є постановка та вирішення проблем, що відносяться до функцій мови в суспільстві та призначення мови слугувати найважливішим засобом спілкування.

Дослідження функціональних аспектів терміна передбачає його розгляд як номінативної одиниці, адже номінація – це виконання терміном його номінативної функції, а крім того, вона становить той фундамент мови, на базі якого здійснюється комунікація в суспільстві.

Ономасіологічний аналіз процесів термінотворення показує, що моделювання термінологічних одиниць відбувається на базі відповідних ономасіологічних структур. У цих структурах традиційно виділяються ономасіологічна база, що вводить означуване у певний поняттєвий клас, та диференціююча це означуване ономасіологічна ознака [7], а в сучасній теорії номінації підкреслюється необхідність виділення ще й третього елементу – релятора (ономасіологічної зв’язки), що конкретизує тип відношень між базою та ознакою [8, С. 79].

Як показують дослідження, ономасіологічні структури формуються на основі стандартних для мови науки смислів, узагальнюючи певні ознаки та відношення понять, що детермінують концептуальні структури термінів та терміносистем. Тому ономасіологічний підхід, що здійснюється при цьому, передбачає, що вихідним пунктом у кожному випадку виступають не терміни самі по собі, а спеціальні поняття, що входять у систему понять відповідної галузі, і аналіз термінологічних одиниць здійснюється на базі цих понять. Це сприяє розгляду процесів термінотворення як функціонального явища і дає змогу виявити характерні для того чи іншого колективу носіїв мови способи членування позамовної дійсності, апробовані ним засоби вираження наукових понять. Дослідження особливостей номінації в термінології дозволяє прослідкувати взаємозв’язок мови, мислення та навколишньої дійсності, сприяє глибшому розумінню ролі суб’єктивного фактора в становленні мови науки, розкриває суть взаємодії всіх ділянок мовної системи, що важливо і для комунікативно орієнтованих лінгвістичних досліджень.

Взаємозв’язок термінологічної номінації і наукової комунікації може розглядатись також як аналіз функцій термінологічних одиниць в організації наукового тексту [9]. Організація текстів наукового стилю на мовному рівні

включає такі основні процеси як відбір мовних засобів та одиниць, необхідних для виконання комунікативного завдання; вибір змісту із можливих варіантів в разі множинності засобів передачі змісту, включаючи також варіювання окремих семантичних елементів; співвіднесення характерних для даної предметної області ономазіологічних категорій з релевантними мовними засобами, з існуючими в мові науки термінологічними моделями і структурними схемами; реалізацію існуючих правил взаємодії мовних одиниць різних рівнів при передачі наукової інформації. При цьому як відбір готових термінів, так і створення нових найменувань у процесі формування наукового тексту визначається не тільки необхідністю передачі позамовного змісту, а й можливістю узгодження форми і змісту термінологічних одиниць з їх функцією відносно цілого тексту і його раціональної організації, реалізації основних його категорій [10].

Одним з найважливіших засобів, які забезпечують інтеграцію текстового значення, є введення в текст найменувань, котрі відносяться до спільного семантичного поля. У наукових текстах таку функцію виконують, насамперед, терміни певної терміносистеми, оскільки вони є членами одного терміносемантичного поля, співвіднесеного з відповідною предметною областю. Об'єктивуючи суттєві класифікаційно-імплікаційні концептуальні зв'язки, а отже, і називаючи стрижневі елементи текстового змісту, терміни виступають у ролі факторів розвитку тексту, забезпечуючи його зв'язність і тематичну прогресію.

Особливо важливу роль відіграють у цьому найменування-варіанти, які співвідносяться з одним і тим же науковим поняттям і створюють у наукових текстах номінаційні ряди різної довжини. Важливо зазначити, що багато варіантних найменувань є контекстуально-обумовленими утвореннями або являють собою закріплені в терміносистемі одиниці, які з'явилися у результаті функціонування тих чи інших термінів у тексті. Тому аналіз номінативних термінологічних варіантів відповідає комунікативній спрямованості досліджень, оскільки сама комунікація в значній мірі здійснюється за рахунок варіювання найменувань одного й того ж об'єкту. З іншого боку, варіантність як один із факторів мовного розвитку значною мірою зумовлена потребами комунікації [11, С. 41].

Наявність інваріантних термінотвірних елементів у членів номінаційних рядів (у випадку морфологічних, синтаксичних, квантитативних варіантів та найменувань з синонімічними терміноелементами) сприяє забезпеченню когерентності тексту не тільки на рівні семантики, а й структури термінів. Разом з тим, неспівпадання окремих елементів зовнішнього оформлення термінів-варіантів дає можливість уникнути монотонності висловлювання, яка нерідко має місце в наукових текстах через необхідність частого звертання до одних і тих же понять.

Введення в текст оморереферентних найменувань з додатковим інформаційним навантаженням (наприклад, про різні аспекти об'єкту номінації, про

місце виникнення чи автора терміну і т.п.) доповнює, конкретизує передану в тексті інформацію.

Важливу текстоутворюючу функцію виконують різноманітні термінотвірні кореляти. Вони створюють у науковому тексті номінаційні ланцюжки, до яких, на відміну від подібних до них словотвірних одиниць, відносяться не тільки синтетичні, а й аналітичні і семантичні деривати.

Субстанційна наповнюваність таких утворень кількісно неоднакова, але, стикаючись і переплітаючись в окремих фрагментах тексту, а також впродовж усього тексту, вони сприяють його тематичній організації (маркують його тему та підтеми), демонструють семантичні зв'язки в комунікативній перспективі тексту. Стрижень тексту утворює номінаційний ланцюжок, що виконує основне комунікативне завдання, до нього приєднуються характеризуючі ланцюжки. Виділивши такі семантично і структурно взаємозв'язані термінологічні утворення, ми одержуємо лексико-семантичні підсистеми тексту, кожна з яких є одночасно своєрідною комунікативно-семантичною групою, оскільки відображає певний фрагмент об'єктивної дійсності.

Аналіз зв'язків між номінаційними ланцюжками та всередині них (між елементами кожного ланцюжка; між елементами головного і характеризуючого ланцюжків; між елементами характеризуючих ланцюжків) показує множинність семантичних відношень, які пронизують науковий текст [12, С. 17-18]. Таким чином, введення термінів у текст, повторення як термінів і їх варіантів, так і окремих терміноелементів, забезпечує реалізацію таких основних категорій наукового тексту, як зв'язність та цілісність.

1. Лейчик В.М. О языковом субстрате термина // Вопросы языкознания. – М., 1983. – №5 – С. 118-127. 2. Уфимцева А.А. Лексическая номинация (первичная нейтральная) // Языковая номинация (Виды наименований). – М., 1977. – С. 5-85. 3. Березин Ф.М., Головин В.Н. Общее языкознание. – М., 1979. – 416 с. 4. Арутюнова Н.Д. Номинация и текст // Языковая номинация (Виды наименований). – М., 1977. – С. 304-357. 5. Пятровский Р.Г. и др. Системное исследование лексики научного текста. – Кишинев, 1981. – 159 с. 6. Даниленко В.П. Русская терминология. Опыт лингвистического описания. – М., 1979. – 245 с. 7. Ономаσιологические проблемы русской терминологии. – Челябинск, 1982. – 85 с. 8. Кубрякова Е.С. Пути изучения формальных и содержательных характеристик производного слова // Словообразование и номинативная деривация в славянских языках. Тез. докл. респ. конф. – Гродно, 1982. – ч.І. – С. 78-80. 9. Попович Р.Г., Троцюк Т.П. Функції термінологічних номінативних одиниць в організації наукового тексту // Проблеми лінгвістики тексту та лінгвометодики. – Львів, 1992. – С. 62-64. 10. Сахнюк О.В. Семантико-функціональні зв'язки слів загального словообразовательного гнезда в тексті. – Дис. ...канд. філол. наук. – Київ, 1985. 11. Солнцев В.М. Вариативність як загальне свойство системи // Вопросы языкознания. – М., 1984. – №2. – С. 31- 42. 12. Троцюк Т.П. Основные аспекты номинации в отраслевой лексике (на материале немецкой терминологической лексико-семантической системы „ гидромелиорация “) // Автореф. дис. ... канд. філол. наук. – Київ, 1986.

Рецензент: канд. філол. наук, доцент Вакулєнко О.Л. (НУВГП)